

DZWON

W CHRZEŚCIJAŃSKIEJ EUROPIE

Die Glocke im christlichen Europa
The Bell in Christian Europe

Tom pierwszy z serii / Erster Band der Serie / Volume One of the Series

KULTURA DZWONU
Kultur der Glocke / The Bell Culture

REDAKTOR NAUKOWY / WISSENSCHAFTLICHER REDAKTEUR / SCIENTIFIC EDITOR

Gerard Guźlak

Bydgoszcz 2017

KOMITET REDAKCYJNY

Jarosław Burczyk (przewodniczący)

Zygmunt Babiński, Grzegorz Domek, Grzegorz Kłosowski, Bernard Mendlik, Piotr Siuda,
Małgorzata Świącicka, Ewa Zwolińska, Ireneusz Skowron (sekretarz)

KAMPANOLOGICZNA RADA NAUKOWA i EKSPERCKA

prof. dr hab. Krzysztof Maciej Kowalski (Uniwersytet Gdański)

dr hab. Marcei Tureczek (Uniwersytet Zielonogórski)

Dr. Konrad Noll (Gilde der Carillonneure und Campanologen der Schweiz, Szwajcaria)

Dr. Claus Peter (rzeczoznawca/Glockensachverständiger,
Deutsches Glockenmuseum e.V., Niemcy)

Sebastian Wamsiedler (rzeczoznawca/Glockensachverständiger,
Deutsches Glockenmuseum e.V., Niemcy)

Sebastian Schritt (rzeczoznawca/Glockensachverständiger,
Deutsches Glockenmuseum e.V., Niemcy)

SERIA

„Kultura dzwonu”

TOM

„Dzwon w chrześcijańskiej Europie”

RECENZENT

ks. prof. nadzw. dr hab. Tadeusz Fitych

PROJEKT OKŁADKI

ArtStudio

OBRAZ NA OKŁADCE

Jan Matejko (1838–1893), malarz, „Zawieszenie dzwonu Zygmunta na wieży katedry w Krakowie
w 1521 roku” (Scena wciągania dzwonu na wieżę), 1874 r., olej; deska, wym. 94 × 189
[101 × 197 × 5], nr inw. MP 441 (fot. Krzysztof Wilczyński / Muzeum Narodowe w Warszawie).
Z przodu okładki fragment obrazu.

REDAKTOR TEKSTU

Jadwiga Łojek

OPRACOWANIE TYPOGRAFICZNE

ArtStudio | Anna Mrela

TEUMACZENIE TEKSTÓW Z J. POLSKIEGO NA J. ANGIELSKI

Katarzyna Czerwińska

[wybrane streszczenia zostały nadesłane w j. angielskim przez autorów, przekład tekstu
Eleny Gienadievny Shtatko / Елены Геннадьевны Шатъко z j. rosyjskiego na j. angielski —
Natalia Ivanovna Sergievich / Наталья Ивановна Сергиевич]

TEUMACZENIE TEKSTÓW Z J. NIEMIECKIEGO NA J. POLSKI

red. naukowy tomu

[tekst Piotra Jamskiego i Rafała Nestorowa w przekł. z j. polskiego na j. niemiecki —
Joanna Diduszko-Kuśmirska]

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz 2017

Utwór nie może być powielany i rozpowszechniany w całości ani we fragmentach
bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISBN 978-83-8018-208-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
(Członek Polskiej Izby Książki)

Redakcja: 85-092 Bydgoszcz, ul. Ogińskiego 16

tel. 52 32 36 729, e-mail: wydaw@ukw.edu.pl

<http://www.wydawnictwo.ukw.edu.pl>

Rozpowszechnianie tel. 52 32 36 730, e-mail: jarno@ukw.edu.pl

Druk i oprawa: Drukarnia TOTEM sp. z o.o.

Poz. 1823. Ark. wyd. 24

Spis treści / Table of Contents / Inhaltsverzeichnis*

Przedmowa Jego Ekscelencji Jana Tyrawy, księdza biskupa diecezji bydgoskiej	12
Opening Statement by his Excellency Jan Tyrawa, Bishop of Bydgoszcz Diocese	13
Rüdiger Pfeiffer-Rupp	
Grußwort zur Eröffnung der Tagung „Glocken im christlichen Europa“ seitens des Deutschen Glockenmuseum e.V.	14
Powitanie uczestników sympozjum „Dzwony w chrześcijańskiej Europie” wystosowane przez Niemieckie Muzeum Dzwonów (DGM e.V.)	17
Address Made at the Opening of the Symposium “Bells in Christian Europe” on Behalf of the German Bell Museum Association (DGM e.V.)	19
Gerard Guźlak	
Kultura dzwonu. Wprowadzenie do tomu i serii wydawniczej	22
The Bell Culture. An Introduction to the Volume and Series	45

* Każdy z tytułów umieszczony w spisie treści jako pierwszy oznacza oryginalny język, w którym opublikowany został pełen tekst artykułu (tzn. polski, angielski, niemiecki). Zapisane poniżej pierwszej dwie kolejne wersje tytułu oznaczają streszczenia artykułu, których dokonano w j. polskim, j. angielskim lub w obu tych językach.

Each title in the Table of Contents appearing first implies the original language, in which the complete text of an article has been published (i.e. Polish, English, German). The two first subsequent title versions below indicate a summary of an article, written in Polish, English or both languages. Bibliographical details in footnotes correspond to the style of the Polish National Library, that is: titles of articles given in italics and titles of periodicals in normal font.

Jeder Beitrag wird im Inhaltsverzeichnis zuerst in der Originalsprache angegeben, in welcher der Volltext des Artikels veröffentlicht ist (z.B. in Polnisch, Englisch oder Deutsch). Die ein oder zwei darauf folgenden Versionen des Artikels sind Zusammenfassungen in englischer und/oder polnischer Sprache. Die bibliographischen Angaben folgen dem Muster der polnischen Nationalbibliothek (BN), d.h. die Titel einer Publikation werden kursiv und die Titel von Zeitschriften mit normaler Schrift in Anführungszeichen dargestellt.

DZWON W HISTORII CHRZEŚCIJAŃSTWA**The Bell in Christian History****Die Glocke in der christlichen Geschichte****Mieczysław Rokosz**

- Dzwony królewskiej katedry na Wawelu w Krakowie
(komunikat) 49
- Bells of the Royal Wawel Cathedral, Cracow (communiqué) 65

Jörg Poettgen

- Die Entwicklung der Glockeninschriften in Mitteleuropa
bis zur Reformation 66
- Rozwój inskrypcji dzwonowych w Europie Środkowej
do reformacji 73
- The Development of Bell Inscriptions in Central Europe
before the Reformation 74

Krzysztof Maciej Kowalski

- Dawne dzwony kościelne na terytorium gminy Stegna.
Obserwacje wybranego na Mierzei Wiślanej mikropejzażu
kampanologicznego 76
- Former Church Bells on the Territory of the Stegna Borough.
Observations on the Campanological Microlandscape
of the Vistula Spit 99

Waldemar Rozynkowski

- Funkcje dzwonów w krzyżackiej wspólnotcie zakonnej
w Prusach 100
- Functions of Bells in the Teutonic Conventual Community
in Prussia 111

Claus Peter

- Lutke Rose von Bielefeld — ein Glockengießer
aus der van-Wou-Nachfolge im brandenburgisch-pommerschen
Grenzgebiet zwischen Polen und Deutschland 112
- Lutke Rose von Bielefeld — ludwisarz brandenbursko-pomorskiego
i polsko-niemieckiego regionu granicznego, sukcesor tradycji
odlewniczych mistrza van Wou 140
- The Bellfounder Lutke Rose von Bielefeld, Successor
to van Wou from the Brandenburg-Pomeranian Polish-German
Border Region 141

Marceli Tureczek

Dzwony między Śląskiem, Brandenburgią i Pomorzem.

Krótka retrospekcja dotychczasowych badań oraz wyzwania
(komunikat) 142Bells between Silesia, Brandenburg and Pomerania. A short
Retrospect of Past Study and Challenges (communiqué) 153**Piotr Jamski, Rafał Nestorow**Wissenschaftliches Projekt / über das Projekt: „Rettungsaktion
für Glocken 1915-1921. Inventarisierung der Glocken,
die aus den ehemaligen Gebieten der polnisch-litauischen
Adelsrepublik stammen und durch die russischen Machthaber
evakuiert wurden” 154Projekt naukowy / o projekcie: „Ratownictwo Dzwonów
1915-1921. Inwentaryzacja dzwonów pochodzących z dawnych
ziem Rzeczypospolitej, ewakuowanych przez władze rosyjskie” .. 170Research Project / about the Project: “Bell Rescue 1915-1921.
An Inventory of Bells Coming from the Former Polish Lands
evacuated by Russian Authorities” 171**Maria A. Ivanova**Early History of Church Ringing in the Monasteries
of The Holy Mount Athos 172Wczesna historia dzwonienia w monastyrach
Świętej Góry Athos 178**Anna N. Guseva**

Ancient European Bells in Russia 179

Starożytne europejskie dzwony w Rosji 186

Marta Trojanowska

Historia zapisana na dzwonach z Daromina 187

History Inscribed on Bells from Daromin 206

DZWON W KULTURZE CHRZEŚCIJAŃSKIEJ**The Bell in Christian Culture****Die Glocke in der christlichen Kultur****Danuta Künstler-Langner**

Symbolika dzwonów w kulturze i literaturze dawnej Europy 209

Symbolism of Bells in the Culture and Literature of Old Europe ... 220

PROF. DR HAB. WALDEMAR ROZYNKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

FUNKCJE DZWONÓW W KRZYŻACKIEJ WSPÓLNOCIE ZAKONNEJ W PRUSACH

Do grupy ważnych przedmiotów, które towarzyszyły krzyżackiej wspólnoty zakonnej warto zaliczyć dzwony (dzwonki). Wpisują się one przede wszystkim w bogatą płaszczyznę życia religijnego, szczególnie liturgicznego tej wspólnoty. Oczywiście obecność dzwonów związana była także z życiem codziennym Krzyżaków, gdyż to one właśnie pomagały je organizować w poszczególnych domach zakonnych. W niniejszym artykule chcemy przybliżyć kilka funkcji, które pełniły dzwony w krzyżackiej wspólnoty zakonnej, w granicach ich państwa w Prusach. Skupimy się jednak przede wszystkim na ich funkcjach religijnych¹¹¹.

Dzwony jako jedyne spośród różnych przedmiotów, które towarzyszyły zakonnikom, wyrażały się poprzez dźwięk. Ich głos posiadał tak rozległe, często symboliczne znaczenie, że w niektórych przypadkach odnoszono go do mowy samego Boga. Wyjątkowo sakralne znaczenie dzwonu, spośród różnych paramentów, możemy dostrzegać już w samym obrzędzie włączenia go do przestrzeni liturgicznej, który przypominał chrzest dziecka czy poświęcenie świątyni¹¹².

¹¹¹ Ks. Stanisław Piątek, *Dzwony w liturgii Kościoła*, w: „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, R. 21/1968, s. 311-315; Tarsycjusz Sinka, *Dzwony w liturgii*, w: „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, R. 101/1998, s. 115-121; Waldemar Rozynkowski, *Kilka uwag o sakralnej funkcji dzwonów w średniowieczu*, w: „Nasza Przeszłość”, T. 97/2002, s. 363-369.

¹¹² *Pontyfikat płocki z XII wieku*, oprac. ks. dr Antoni Podleś, Płockie Wyd. Diecezjalne, Płock 1986, s. 136-139; Edward Górski, *Konsekracja kościoła, ołtarza i dzwonów na podstawie nowego wydania pontyfikału rzymskiego: tekst i komentarz. Studium liturgiczno-*

Urząd dzwonnika

Mówiąc o dzwonach warto na początku nadmienić, że w niektórych krzyżackich domach zakonnych spotykamy specjalny urząd dzwonnika (*Glockenampt*), czy nawet mistrza dzwonnego (*Glockenmeister*). Informują nas o tym chociażby źródła inwentarzowe spisywane przy okazji przejmowania urzędów w poszczególnych domach zakonnych. I tak urzędy takie spotykamy w następujących domach: Królewiec¹¹³, Elbląg¹¹⁴, Bałga¹¹⁵, Ragneta¹¹⁶, Świecie¹¹⁷ oraz Malbork¹¹⁸. Już sama obecność urzędu dzwonnika, zaczerpnięcie jego nazwy od tego przedmiotu, świadczy o tym, że dzwony odgrywały ważną rolę w organizowaniu życia w krzyżackiej wspólności zakonnej. Jednocześnie wydaje się, że osobny urząd dzwonnika, czy nawet mistrza dzwonnego, dotyczył przede wszystkim, większych domów zakonnych.

Dzwonnikowi (mistrzowi dzwonnemu) podlegały prawdopodobnie dzwony w całym domu konwentualnym. Zauważmy także, że zakonnik piastujący ten urząd miał pod swoją pieczęć całe wyposażenie liturgiczne domu zakonnego. Wynika to jednoznacznie z analizowanych źródeł inwentarzowych. W przypadku domu zakonnego w Malborku mistrzowi dzwonnemu podlegało wyposażenie znajdujące się w zakrystiach; w niektórych zapisach źródłowych czytamy bezpośrednio o: *glockmeisters sacristien*¹¹⁹.

Mistrzowi dzwonnemu w domu zakonnym w Malborku mogło podlegać nawet kilku dzwonników. Nie zapominajmy, że ten dom zakonne posiadał kilka kaplic, a także większą liczbę dzwonów do obsłużenia. Osobnych dzwonników spotykamy przy kaplicach Świętej Anny i Świętego

-historyczne, Sandomierz 1966, s. 87-91; S. Benz, *Glockenweihe*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4., Freiburg 1986, kol. 966; *Leksykon liturgii*, oprac. ks. Bogusław Nadolski, Wyd. Pallottinum, Poznań 2006, s. 362-365.

¹¹³ *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej GAB), hrsg. von Walther Ziese, Danzig 1921, s. 14; w 1431 roku był nim „bruder Wilhelm Fredinger“ (s. 29).

¹¹⁴ GAB, s. 89.

¹¹⁵ GAB, s. 164.

¹¹⁶ GAB, s. 270.

¹¹⁷ GAB, s. 618.

¹¹⁸ *Das Marienburger Ämterbuch* (dalej MA), hrsg. von W. Ziese, Danzig 1916, s. 123, 125-128, 131, 154, 160.

¹¹⁹ MA, s. 123.

Bartłomieja oraz przy kościele Świętego Wawrzyńca¹²⁰. Mistrzowi dzwon-nemu podlegały zapewne także duże dzwony w kompleksie klasztor-nym, np. te zawieszona na głównej wieży konwentu malborskiego, przylegającej od południa do kościoła Najświętszej Maryi Panny¹²¹.

Przywołując obecność dzwonnika w krzyżackiej wspólnocie odwołaj-my się do jeszcze jednego zapisu źródłowego. Zachował się wykaz urzędów oraz wykaz członków domu zakonnego w Pokarminie z 1451 r. We frag-mentcie, w którym wymieniono księży przebywających w konwencie, od-notowano także jednego diakona, jednego subdiakona, dwóch uczniów oraz jednego dzwonnika (*eyn glackener*)¹²². Takie, a nie inne umiejscowie-nie dzwonnika wydaje się być nieprzypadkowe. Podkreślono w ten sposób jego związek z liturgią, a szczególnie z troską o przedmioty służące liturgii.

Liczba dzwonów

Dzięki zachowanym inwentarzom wyposażenia krzyżackich domów za-konnych, możemy przyjrzeć się liczbie obecnych w nich dzwonów (dzwon-ków). I tak dla przykładu: Benowo — 1 (1442 rok)¹²³; Bierzgłowo — 1 i 2 (lata: 1428, 1437)¹²⁴; Dzierzgoń — 3 (1418 rok)¹²⁵; Elbląg — 1 (1440 rok)¹²⁶; Gierdawy — 1 (1402 rok)¹²⁷; Grabiny — 2 (1437 rok)¹²⁸; Kętrzyn — 4 (1437 rok)¹²⁹; Laski — 3 (1436 rok)¹³⁰; Malbork (kościół Matki Bożej) — 7 (1437 rok)¹³¹; Międzyzyle — 1 (1441 rok)¹³²; Pokarmin — 6 (1437 rok)¹³³;

¹²⁰ Sławomir Józwiak, Janusz Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457)*, Wyd. Muzeum Zamkowe, Malbork 2011 (wyd. II), s. 513.

¹²¹ Ibidem, s. 426.

¹²² GAB, s. 240.

¹²³ MA, s. 63.

¹²⁴ GAB, s. 443, 451, 490.

¹²⁵ GAB, s. 135.

¹²⁶ GAB, s. 94.

¹²⁷ GAB, s. 67.

¹²⁸ MA, s. 37.

¹²⁹ GAB, s. 179.

¹³⁰ MA, s. 49.

¹³¹ MA, s. 127. W kościele Świętego Wawrzyńca w 1430 r. znajdował się jeden dzwonek (MA, s. 149).

¹³² MA, s. 68.

¹³³ GAB, s. 232.

Szczytno — 3 (1440 rok)¹³⁴ oraz Tapiawa — 3 (1422 rok)¹³⁵. Jak widać liczba dzwonów (dzwonków) w domach zakonnych była zróżnicowana. Zależała na pewno od wielkości domów zakonnych, a w nich rozmiarów kaplic. Nie bez znaczenia była także liczba znajdujących się w nich ołtarzy (najczęściej były to dwa lub trzy ołtarze)¹³⁶. Nie można wykluczyć, że powyższe liczby nie są także dokładne, z różnych powodów mogą one nie oddawać pełnej rzeczywistości. Zastanawiająca jest na przykład tak niska liczba dzwonów w domu zakonnym w Elblągu.

Przyglądając się liczbie dzwonów, w przypadku niektórych domów zakonnych, warto postawić także pytanie o liczbę kaplic w całym kompleksie klasztornym. Dobrym przykładem jest tu oczywiście kompleks malborski, w którym mamy do czynienia z kilkoma obiektami sakralnymi: kościołem Matki Bożej, kościołem Świętego Wawrzyńca, kaplicą Świętej Anny, czy kaplicą Świętego Bartłomieja. Po dwie kaplice miały obiekty zakonne w: Gdańsku, Elblągu czy Królewcu¹³⁷. W tych miejscach należy się spodziewać większej liczby dzwonów.

Trudna do rozstrzygnięcia pozostaje kwestia wielkości dzwonów odnotowywanych w źródłach inwentarzowych. Wydaje się, że w analizowanych źródłach wymienia się przede wszystkim małe dzwonki. Przytoczmy kilka szczegółowych zapisów źródłowych, które mogą na to wskazywać: Bierzgłowo — 2 *klocken und 1 schelle*¹³⁸; Brodnica — 2 *kleyne schellen* (1428 rok)¹³⁹; Dzierżoń — 3 *cleyne glogken* (1418 rok)¹⁴⁰ oraz Kętrzyn — 4 *schellen* (1442 rok)¹⁴¹. Oczywiście, nie możemy także zapomnieć, że odnotowywane dzwony (dzwonki), najczęściej nie zawierają informacji odnoszących się do ich wielkości. Kolejną kwestią jest to, czy przytoczone inwentarze wymieniają też dzwony, które wisiały w wieżach, czy dzwonnicach, czy też tylko te, które przechowywano w zakrystiach i były one uży-

¹³⁴ GAB, s. 100.

¹³⁵ GAB, s. 19.

¹³⁶ W. Rozynekowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Wyd. UMK, Toruń 2012, s. 138.

¹³⁷ S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wyd. UMK, Toruń 2012, s. 178-184; W. Rozynekowski, *Studia nad liturgią...*, op. cit., s. 137, 146-147.

¹³⁸ GAB, s. 454.

¹³⁹ GAB, s. 388.

¹⁴⁰ GAB, s. 135.

¹⁴¹ GAB, s. 180.

wane do bieżących potrzeb liturgicznych. Wydaje się, że chodzi tu raczej o tą drugą możliwość.

Przytoczony zapis dotyczący domu zakonnego w Bierzgłowie sugeruje, że istniała jakaś różnica w nazywaniu dzwonów terminami: *glocke* lub *schelle*. Być może chodziło tu właśnie przede wszystkim o ich wielkość, a co się z tym wiązało także przeznaczenie. Być może większe dzwony, określane terminem *glocken*, były umiejscawiane poza kaplicami a ich dźwięk służył bardziej organizowaniu życia całego domu zakonnego. Mniejsze natomiast zwane *schellen* mogły być używane przede wszystkim w liturgii, a w związku z tym były na wyposażeniu ołtarzy. Oczywiście to tylko przypuszczenie, nie możemy wykluczyć, że obydwu nazw używano, do pewnego stopnia, zamiennie. Zakładamy jednocześnie, że dzwony musiały się od siebie różnić wielkością, gdyż pełniły różne funkcje.

W księdze wydatków skarbnika malborskiego spotykamy pojedyncze wydatki na dzwony lub też na potrzeby z nimi związane. Dla przykładu w 1409 r. odnotowano: *2 m 7 scot vor sinte Niclos glockechen zu gissen*¹⁴². Jest tu więc mowa o wydatkach na odlanie niewielkiego dzwonka dla kościoła Świętego Mikołaja, być może w Malborku. Nie można wykluczyć, że na wydatki te można patrzeć jako na jakiś przejaw pełnienia funkcji władcy terytorialnego przez urzędników zakonnych, a przede wszystkim przez wielkiego mistrza¹⁴³.

Godziny kanoniczne

Odmawianie liturgii godzin to podstawowa cecha życia zakonnego. Wspólnota zakonna była zobowiązana do sprawowania regularnej liturgii i to zarówno w dzień, jak i w nocy. Nie możemy mieć więc wątpliwości, że musiała ona być także obecna w środowisku krzyżackim¹⁴⁴. Godziny kanoniczne odmawiano w krzyżackich wspólnotach w kaplicach domów konwentualnych, zwanych najczęściej zamkami¹⁴⁵. Wydaje się, że tylko

¹⁴² *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409*, hrsg. von Erich Joachim, Thomas & Oppermann, Königsberg 1896, s. 664.

¹⁴³ Marian Arsyński, *Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach*, w: *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, red. Zenon Hubert Nowak, Wyd. TN, Toruń 1995, s. 173.

¹⁴⁴ W. Rozykowski, *Studia nad liturgią...*, op. cit., s. 21-40.

¹⁴⁵ Witold Szczuczko, *Funkcje zamku krzyżackiego w świetle statutów zakonnych*, w: *Średniowieczne zamki Polski Północnej*, red. Antoni Pawłowski, Wyd. Muzeum Zamkowe, Malbork 1983, s. 54; M. Arsyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach*

sporadycznie w domach zakonnych w Prusach do odmawiania liturgii spotykamy specjalny chór. Tak było w Malborku, a dokładnie w kościele Matki Bożej, gdzie chór istniał na pewno od końca XIV w.¹⁴⁶. Kaplice krzyżackie były stosunkowo nieduże, liczba zakonników wahała się w poszczególnych domach od kilku do kilkunastu, tak więc i nie było ani miejsca, ani potrzeby, aby wydzielać specjalny chór¹⁴⁷.

Braci rycerzy i kapłanów zwoływano na liturgię dźwiękiem dzwonu. Była to jedna z podstawowych funkcji, jakie spełniały dzwony w średnio-wiecznych klasztorach i w domach zakonnych u Krzyżaków. Potwierdza to chociażby zapis w ustawach wydanych w czasach wielkiego mistrza Wenera von Orseln (1324-1330), w których czytamy między innymi o tym, że we wszystkich domach zakonnych należy bić w dzwony o odpowiednim czasie: *Die tagezit sal man in allen huseren zu rechter zit luten*¹⁴⁸.

W regule krzyżackiej zanotowano, że kiedy bracia usłyszą sygnał [zapewne bicie dzwonu] powinni iść na kompletę¹⁴⁹. Przywołana liturgia, to modlitwa odmawiana na zakończenie dnia, przed nocnym spoczynkiem¹⁵⁰. Nie mamy wątpliwości, że dzwon wzywał zakonników także na inne godziny kanoniczne, tzn. na: prymę, jutrznię, tercję, sekstę, nonę oraz nieszpory. Odmienną praktykę mogły wprowadzić tylko nadzwyczajne okoliczności, np. działania wojenne¹⁵¹.

Przywołajmy także opis, który spotykamy w kronice Piotra z Dusburga. Autor źródła, duchowny krzyżacki, opisując opuszczenie domu zakonnego w Bartoszycach w 1264 r., na skutek oblężenia przez Prusów, napisał tak:

(1230-1454), Wyd. UMK, Toruń 1995, s. 182-183; W. Rozyrkowski, *Zamek krzyżacki w Pa-powie Biskupim — klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy*, w: *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Marceli Antoniewicz, DiG, Warszawa 2002, s. 339-352.

¹⁴⁶ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia...*, op. cit., s. 494.

¹⁴⁷ S. Józwiak, *Liczebność konwentów zakonu krzyżackiego w Prusach w pierwszej połowie XV wieku*, w: „Zapiski Historyczne”, t. 72, z. 1, Toruń 2007, s. 7-22; W. Rozyrkowski, *Studia nad liturgią...*, op. cit., s. 33-34, 137.

¹⁴⁸ *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. von Max Perlbach, Max Niemeyer, Halle 1890, s. 147.

¹⁴⁹ *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie*. przekład i komentarz J. Trupinda, Wyd. Muzeum Zamkowe, Malbork 2004, s. 29.

¹⁵⁰ *Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, op. cit., 656-657.

¹⁵¹ Karol Górski, *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego*, Wyd. Pojezierze, Olsztyn 1986, s. 110.

w zamku pozostawili pewnego brata, zgrzybiałego i ślepego ze starości, który nie mógł iść z nimi, a następnie odeszli. Jednakowoż tenże brat, który pozostał w zamku, zgodnie z przyjętym zwyczajem uderzał w dzwon o każdej godzinie kanonicznej¹⁵².

Zapis ten potwierdza, że bicie w dzwon zwoływało braci zakonnych na wspólne modlitwy oraz, że był to zwyczaj, czyli owoc obecnej od pokoleń codzienności zakonnej u Krzyżaków.

Odwołajmy się jeszcze do bardzo interesującego źródła zawierającego opis porządku liturgicznego, który obowiązywał w kościele Najświętszej Maryi Panny w domu zakonnym w Malborku. Zostało ono spisane w połowie lat czterdziestych XV w.¹⁵³. W źródle tym podano dokładne godziny bicia w dzwony zwołujące zakonników na modlitwy. Gdy wzywano na nieszpory w okresie świąt w rycie *totum duplex*, bito w dzwony o drugiej (14.00), we wspomnienia Apostołów oraz w dni postne (?) w rycie *duplex* — o wpół do trzeciej (14.30), natomiast kiedy przeżywano dni postne, dzwony były o trzeciej (15.00)¹⁵⁴.

Modlitwa Anioł Pański

W średniowieczu dzwony zapraszały do modlitwy Anioł Pański. Przypomnijmy, że modlitwa ta odmawiana dla uczczenia tajemnicy wcielenia, narodziła się w środowisku franciszkańskim w XIII w., a już w XIV w. przyjęła się w całym Kościele zachodnim. Początkowo była odmawiana tylko wieczorem, jednakże z biegiem czasu pojawiła się także jako modlitwa poranna i południowa¹⁵⁵. O tym że dzwony nawoływały w średniowieczu do tej modlitwy świadczą chociażby znajdujące się na nich napisy, które często nawiązują do słów Pozdrowienia Anielskiego. Zachowało się sporo takich

¹⁵² Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. Sławomir Wyszomirski, wstęp i komentarz Jarosław Wenta, Wyd. UMK, Toruń 2004, s. 116.

¹⁵³ S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny na zamku w Malborku w pierwszej połowie XV wieku. Źródło do dziejów liturgii w zakonie krzyżackim*, w: „Zapiski Historyczne”, t. 73, z. 4, Toruń 2008, s. 123-132; S. Józwiak, J. Turpinda, *Organizacja życia...*, op. cit., 535.

¹⁵⁴ *Item pflag man tzur vesper noch undirscheit der feste czu lewten; wen is vigilia was und totum duplex, czu czween, sust apostolorum und andir duplicia fasteltagen, halben weg noch czween, sunder an anderen fasteltagen, czu dreen* (S. Józwiak, W. Rozykowski, *Porządek liturgiczny...*, op. cit., s. 131).

¹⁵⁵ Walenty Wójcik, *Dzwonienie na „Anioł Pański” w polskim prawie przedtrydenckim*, w: „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5/1955, s. 223-241; Andrzej Krupa, *Anioł Pański*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1995, kol. 613-614.

przykładów z terenu państwa zakonnego w Prusach, dotyczą one jednak innych obiektów sakralnych niż kaplice zakonne¹⁵⁶. Nie można wykluczyć, że w niektórych przypadkach obecność dzwonów, a dokładnie interesujących nas inskrypcji, związana była z zakonem krzyżackim, chociażby poprzez fakt sprawowania przez tę wspólnotę prawa patronatu nad świątyniami, w których wisiały przywołane dzwony.

Wydaje się, że praktyka modlitwy Anioł Pański była obecna w środowisku zakonu krzyżackiego, chociaż nie znamy bezpośrednich informacji o jej odmawianiu. Nie znamy także dzwonów z krzyżackich domów zakonnych¹⁵⁷, a więc trudno jest powiedzieć, czy któryś z nich posiadał inskrypcje nawiązujące do tej modlitwy. Nie możemy tego jednak wykluczyć. Być może odmawianie modlitwy Anioł Pański należy wiązać z modlitwami o pokój, których obecność możemy śledzić w środowisku zakonnym od końca XIV w.

Modlitwy w intencji pokoju

Dzwony znajdujące się w krzyżackich domach konwentualnych nawoływały także do modlitw w intencji pokoju. Na kapitule zakonnej, która miała miejsce w Malborku w 1400 r., postanowiono, że we wszystkich domach zakonnych należy bić w dzwony po porannej Mszy św. Dźwięk dzwonu miał wzywać do modlitw *Ojcze nasz* oraz *Zdrowaś Mario*. Modlitwy te miały być ofiarowane w intencji pokoju:

das man uf allin husern des ordens noch der frumesse sal luten pro pace eyne glocke und sprechin dry pater noster und dry Ave Maria, uf das unser here uns behalde in syme frede¹⁵⁸.

Modlitwy o pokój były niewątpliwie jednym z przejawów pobożności krzyżackiej, można w nich jednak także dostrzec jakieś echo napiętych relacji polsko-krzyżackich, a nawet i wojen. Do modlitw w intencji pokoju nawoływały także synody diecezji pruskich. Dla przykładu synod diecezji pomezkańskiej z 1411 r. nakazał:

¹⁵⁶ Krzysztof Maciej Kowalski, *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*, Wyd. UG, Gdańsk 2006, s. 221-222, 353-369.

¹⁵⁷ Trudno jest wskazać, które z zachowanych średniowiecznych dzwonów z obszaru państwa zakonnego pochodzą z krzyżackich domów zakonnych.

¹⁵⁸ Johannes von Posilge, *Chronik des Landes Preußen*, hrsg. von Ernst Strehle, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3., Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1866, s. 240.

Chcemy również, by każdego dnia, po zakończeniu mszy i niesporów trzykroć uderzano w dzwon za pokój, a który wierny Chrystusa trzy Modlitwy Pańskie i tyleż Pozdrowień Anielskich odmówi na kolanach, 40 dni odpustów z ciężących na nich pokut litościwie w Panu udzielamy¹⁵⁹.

Za regulacjami tymi możemy dostrzec i sam zakon krzyżacki, gdyż biskupi tej diecezji byli duchownymi krzyżackimi, a i kapituła pomezkańska była inkorporowana do zakonu krzyżackiego¹⁶⁰.

O zachęcaniu do odmawiania modlitw w intencji pokoju informują nas napisy na dzwonach, stosunkowo często spotykamy bowiem inskrypcje o treści: O REX GLORIAE VENI CUM PACE. Takie i podobne napisy znajdujemy na zachowanych dzwonach z różnych parafii¹⁶¹. Nie znamy niestety dzwonów z krzyżackich kaplic, czy domów zakonnych, dlatego nie możemy bezpośrednio odwołać się do przykładów z tej wspólnoty rycerskiej.

Podczas Mszy św.

Jedną z najważniejszych funkcji dzwonów (dzwonków) związana była z liturgią Mszy św. W średniowieczu ważnym, niemalże centralnym momentem w celebracji Eucharystii, stał się gest ukazania konsekrowanych Postaci. Był to jeden z ważniejszych przejawów rozbudzonego pragnienia oglądania Hostii, dawano także w ten sposób możliwość adoracji Najświętszego Sakramentu¹⁶². Aby ten ważny moment mszy św. uwypuklić, zwrócić na niego uwagę osób, które były w świątyni, jak i poza nią, zaczęto używać dzwonu (dzwonków). Synod w Kolonii z 1279 r. nakazał uderzanie w dzwony podczas podniesienia; ich dźwięk miał zapraszać wiernych do

¹⁵⁹ *Constitutiones synodales Warmienses, Sambienses, Pomesaniensis, Culmensis, necnon provinciales Rigenses*, Wyd. ks. Franciszek Hipler, Brunsbergae 1899, s. 282; *Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezkańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, Wyd. i przeł. Julian Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 256.

¹⁶⁰ Andrzej Radziwiński, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243-1525*, Wyd. Muzeum Zamkowe, Malbork 2006, s. 61 i in.

¹⁶¹ *Dzwony w diecezji chełmińskiej*. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 32: 1925, s. 212; *Dzwony w diecezji chełmińskiej*. „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 33: 1926, s. 343, 355, 357, 387, 408, 433; K.M. Kowalski, *Inskrypcje na dzwonach...*, op. cit., s. 353-369.

¹⁶² Peter Browe, *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, M. Hueber, München 1933, s. 28-39; *Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, op. cit., s. 1658-1659; Rudolf Pierskała, *Pozamszalny kult Chrystusa w Eucharystii w posoborowej reformie liturgicznej*, Wyd. Wydziału Teologicznego UO, Opole 2008, s. 231-237.

świętyni celem adoracji Najświętszego Sakramentu¹⁶³. Na synodzie łęczyckim w 1285 r. arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka zalecił, aby podczas podniesienia uderzano w dzwon trzykrotnie z jednej strony¹⁶⁴.

Moment przeistoczenia podkreślały także małe dzwonki, których używano wewnątrz świątyn i kaplic. Wydaje się, że takie właśnie dzwonki spotykamy we wspomnianych już wcześniej inwentarzach wyposażenia krzyżackich kaplic. I one potwierdzają obecność przywołanego zwyczaju liturgicznego w środowisku krzyżackim. Niektóre z opisów dzwonek są tak rozbudowane, że nawiązują bezpośrednio do omawianej praktyki.

Interesujący zapis znajduje się w wykazie sprzętu liturgicznego zakrystii domu zakonnego w Malborku z 1437 r. Wymieniono tam między innymi dwa dzwonki używane podczas podniesienia: *czwee cleyne glockchen wenn man eleviret*¹⁶⁵. Inwentarz kaplicy w Kowalewie z 1416 r. wymienia dzwonki używane podczas Mszy św., czyli zapewne także podczas podniesienia: *3 schelyn czur messe*¹⁶⁶.

W niektórych inwentarzach spotykamy adnotację, że wymienione dzwonki należały do wyposażenia ołtarzy: Elbląg — *1 schelle czum altare* (1440 r.)¹⁶⁷; Pokarmin — *6 schellen zcu den altaria* (1437 r.)¹⁶⁸. Ponieważ ołtarz kojarzy nam się przede wszystkim z celebrowaniem Eucharystii, dlatego przeznaczenie owych dzwonek staje się dla nas zrozumiałe. Dodajmy, że informacje o dzwonekach w przypadku domu zakonnego w Elblągu znajdujemy w wyposażeniu kaplicy szpitalnej.

Inne

W średniowieczu zaczęto używać dzwonek w czasie uroczystego noszenia wiatyku. Już statuty Jakuba z Liège wydane we Wrocławiu w 1248 r. podkreśliły ten moment. Głównym celem dzwonienia było zachęcenie wiernych do udziału w procesji wraz z kapłanem, który niośł Najświętszy Sakrament choremu¹⁶⁹. Czy taka praktyka była obecna w krzyżackich

¹⁶³ B. Nadolski, *Liturgika*, t. 4: *Eucharystia*, Poznań 1992, s. 294.

¹⁶⁴ Paweł Szczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce*, Wyd. Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 1962, s. 141 i in.

¹⁶⁵ MA, s. 128.

¹⁶⁶ GAB, s. 416.

¹⁶⁷ GAB, s. 94.

¹⁶⁸ GAB, s. 232.

¹⁶⁹ Walenty Wójcik, *Wiatyk w średniowiecznym ustawodawstwie biskupów polskich*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, T. 6. 1953, s. 124.

domach zakonnych? Zapewne tak, choć nie znamy konkretnych przykładów. Trzeba ją jednak sobie wyobrazić w kontekście życia wspólnotowego w klasztorze. W infirmerii w domu zakonnym w Malborku spotykamy posługę dzwonnika, to on mógł więc dzwonić podczas udzielania wiatyku chorym braciom¹⁷⁰.

Dzwonów używano także podczas pogrzebów. Wiemy, że praktyka dzwonienia podczas liturgii oraz procesji pogrzebowej była w średniowieczu czymś powszechnym¹⁷¹. Zapewne o takim właśnie przeznaczeniu możemy mówić w przypadku dzwonu, który znajdował się w kaplicy św. Anny w domu zakonnym w Malborku. Była to przecież kaplica grzebalna (nekropolia) najwyższych dostojników krzyżackich¹⁷². W innych krzyżackich domach zakonnych nie było specjalnych kaplic grzebalnych, nie mamy jednak wątpliwości, że podczas pogrzebów używano dzwonów.

Zakończenie

Na okładce książki Jordana Aumanna *Zarys historii duchowości*¹⁷³ został umieszczony dzwon. To nie był na pewno przypadek. Dzwon był i jest szczególnie reprezentatywny dla różnorodnych form życia wspólnotowego w chrześcijaństwie, z którymi związane są różne nurty duchowości. To dzwony bowiem, spełniając rozległe funkcje, pomagały w organizowaniu życia zakonnego. Oczywistym więc jest, że dzwony spotykamy także w krzyżackiej wspólnocie zakonnej.

Zaprezentowany artykuł przedstawia kilka przykładów funkcji pełnionych przez dzwony w środowisku krzyżackim. Nie mamy wątpliwości, że nie odbiegają one od standardów, które spotykamy w średniowieczu w innych środowiskach, szczególnie tych zakonnych. Tekst ten nie wyczerpuje wszystkich interesujących nas aspektów, daje jednak pewien konkretny obraz obecności dzwonów w krzyżackiej wspólnocie zakonnej.

¹⁷⁰ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia...*, op. cit., s. 513-514.

¹⁷¹ W. Rozyńkowski, *Funkcje sakralne dzwonów w średniowieczu — na przykładzie diecezji chełmińskiej*, w: *Ludwisarstwo w Polsce; materiały z III Sesji Naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”*, red. Katarzyna Kluczwajd, Wyd. Muzeum Okręgowe, Toruń 2003, s. 15; oraz idem: *Dzwony średniowiecznego Torunia i ich funkcje w życiu miasta*, w: „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 51, nr 1/2003, s. 53.

¹⁷² S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia...*, op. cit., s. 495-496.

¹⁷³ Jordan Aumann, *Zarys historii duchowości*, Wyd. Jedność, Kielce 1993.

PROF. DR HAB. WALDEMAR ROZYNKOWSKI

Nicolaus Copernicus University, Toruń

FUNCTIONS OF BELLS IN THE TEUTONIC CONVENTUAL COMMUNITY IN PRUSSIA

SUMMARY

Waldemar Rozyński presents bells and small bells as important objects for the Teutonic Order community. He describes the religious functions of these instruments, and also shows their role in the organization of everyday life in this community. There is mention of the roles of a ringer and a bell master as well as the number of bells in the religious orders. The functions of monastic ringing are, among others, calling monks for the liturgy of canonical hours, an invitation to the Angelus and a prayer with the intention for peace, as well as ringing during a mass, carrying viaticum, and funerals.